

ма к коме, да Брда и остала црногорска племена смирим, сам он тражио је од мене, да ја Црној Гори пишем, да стоји у миру. Ја сам у свему великог везира слушао и писао свим племенима, да не дирају у царску војску“. „Тим сам“, вели даље Милош, „Девлету измет учинио, који није други кадар био учинити му“. Па и поред свега тога босански везир га оптужи Порти да је „недозвољена сношенија с Црном Гором“ имао. Милош тражи од везира да му јави: „шта сте ухватили да сам рђаво с Црном Гором радио и договарао се, пак да кажете, да недозвољена сношенија с њом имама. . .“ „Ил сте ухватили какво рђаво писмо моје, ил' рђаву реч, или рђав савет, који сам Црној Гори против интереса Девлетског давао. . .“. Кнез Милош одбија могућу претпоставку да би везир нашао оправдање за своје сумњичење у чињеници што је један владика из Србије пребјегао у Црну Гору. „Владика је човек болестан у памети, оgranуо се, пак побегао, нити сам га ја тамо слао, нити имао за дело какво слати; у мене није обичај, да се свештеници у стране и важне послове мешају“.

Кнез Милош даље увјерава босанског везира да кад би га прије оптужбе Девлету упитао „каква посла са Црном Гором има, казао би вам све по реду, што с њом радим, не би ничега од вас затајио“. Кнез упозорава и жалти што везир није према њему имао толико пријатељства и повјерења колико он према везиру има, јер га у том случају не би неиспитана пред Девлетом оцрнио.

Опрезни и реални кнез Милош, поред свега, позива везира на пријатељску компшијску сарадњу. Милош је за добро нашао да везиру писмо пошље преко ђекаје везирова. „Изволите видети: што му пишем за реч његову којом је јавио великом Девлету да ја имама недозвољена оношенија с Црном Гором“. Милош и, обраћајући се ђекаји, понавља: „Жао ми је врло на честитог везира и прежалити не могу што је онако поступио и оцрнио ме код Девлета“. ¹¹⁾

Др Никола Шкерковић

РУСКО ПОСРЕДОВАЊЕ У ЦРНОГОРСКО-СРПСКИМ ОДНОСИМА ОД БОМБАШКОГ ПРОЦЕСА ДО АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ

Бомбашка афера на Цетињу, поред осталог, показала је да извјесни националистички кругови у Србији помажу и подстичу, па и инспиришу, одређене тежње да се сруши апсолутистички режим књаза Николе у Црној Гори. Носилац и експонент тих тежњи била је црногорска омладина која се тада школовала у Београду. На другој пак страни владајући слој у Црној Гори, на челу са књазом Николом и династијом, хоће, природно, по сваку цијену да заштити свој положај и интересе. Између ова два та-

¹¹⁾ ДС НРС — ЗМП № 3620 од 17. децембра 1832.

бора води се огорчена борба, у којој се често не бирају средства. Ми ћемо, међутим, размотрити само један аспект, и то из епизоде бомбашког процеса: зашто је црногорска влада на том процесу допустила свједочење Ђорђа Настића, услед чега је одмах дошло до фактичког прекида службених односа између краљевине Србије и књажевине Црне Горе. Потом слиједи да расправимо посредовање руске владе у циљу помирења двије завађене стране, до момента када их је спољна ситуација натјерала да се помире и споразумију.

Ђорђе Настић, као аустројски човјек, био се увукао у српску националистичку организацију „Словенски југ“ у Београду. Током 1907. године он је успио да продре углавном у све њене тајне. Општи циљ те организације био је да се Јужни Словени најприје „револуционизирају“ па потом помоћу војске из Србије и Црне Горе одвоје од Аустро-Угарске и присаједине Србији, под круном краља Петра Карађорђевића.¹ Према томе, црногорска династија имала би да буде уклоњена. На процесу Настић је опширно излагао рад и методе ове организације, у циљу да што шире освијетли конкретне исказе који су непосредно интересовали суд. До Настићева свједочења суд се само занимао пријеклом и током завјере од момента када су се бомбе нашле у рукама Тодора Божовића до тренутка када су се завјереници нашли у цетињском затвору. Настић је имао да објасни даље пријекло и организацију завјере.

Наводи Настића своде се на сљедеће. Бомбе су прављене у војној фабрици у Крагујевцу. О њиховој изради старао се Миодраг Васић, а по дозволи управника фабрике пуковника Михаила Вукићевића. Управник је наредио да се бомбе предају Јаши Ненадовићу, истакнутом члану „Словенског југа“, блиском рођаку краља Петра и „интимусу“ његова двора. Бомбе су фабриковане тек пошто је Јаша ставио до знања управнику фабрике да је то жеља српског престолонаследника. Краљ Петар, ако и није непосредно судјеловао, морао је бар знати за тај завјеренички рад. Потребни новац узео је Јаша Ненадовић од неких 5.000 динара које је имао добити од престолонаследника, а који тобоже, како су му последије рекли, није од њега добио. Исте бомбе које стоје на столу пред судом, затим новац, као и план и упутства, дали су Јаша Ненадовић, Љуба Јовановић и поручник Александар Срб Тодору Божовићу, „... а даљи развој ствари познат Вам је из тока овога процеса“ — тако завршава Настић.²

Искази Настића, дати 21. маја (3. јуна) 1908. године, према извјештавању руског отправника послова на Цетињу Штајна,

¹ Види: Јован М. Јовановић: Борба за народно уједињење, Београд, стр. 118.

² „Глас Црногорца“ од 7 (20) VI 1908, бр. 31. Записници књажевског суда за суђење анархистичком злочину.

Датирање је свуда по оба рачунања: старо је наведено испред а ново — у загради.

произвели су запрепашћујући утисак на присутну публику. Дуго излагање праћено је бурним негодовањем према завјереницима и инспираторима из Београда, и одобравањем када је тај свједок нападао „... закулисне непријатеље словенског уједињења“. Суд ниједном није прекинуо Настића, ни када је помињао или алудирао на везе завјереника са српским краљевским домом.

Одмах по свједочењу, Настића су многи политички људи били склони да сматрају као аустријског провокатора. У то вјерује и руски отпавник послова, али, на другој страни, он као несумњиво држи да су бомбе израђене у крагујевачком заводу и овамо достављене преко Београда.

Српски посланик на Цетињу Јован Јовановић истога дана кад се догодило то свједочење имао је кратко објашњење са предсједником Министарског савјета Црне Горе Лазаром Томановићем. Овај му је наводно указао мало предусретљивости, ограничив се само на нејасно изражавање жаљења због непријатног инцидента, а не обећавајући да се нешто слично неће поновити. Јовановић је само изјавио да ће о томе слиједити своју владу и затражити инструкције. Сјутрадан је Јовановић од своје владе добио наредбу да, не прекидајући званичне односе, одмах крене за Београд на неодређено одсуство.³

Овај крупни политички инцидент довео је до веома лоших српско-црногорских односа. Српска влада и династија биле су неизмјерно огорчене. Обје стране иначе су биле свјесне да због дубоких заједничких националних и политичких интереса, а и свога престижа, до овога никако није требало да дође. Наши документи међутим говоре да су се створиле околности које су црногорску владу принудиле да тако поступи, јер ћутање би још више нашкодило њеном угледу.

Подаци о припремању завјере до момента предаје бомби Божовићу били су одавно познати црногорској влади од истог Настића. Овај је дошао на Цетиње већ новембра 1907. године, дакле ускоро пошто су бомбе биле откривене. Црногорска влада ријешила је тада да ништа од тога не користи на процесу, наводно да не би кварила ионако не баш добре односе са српском владом. Предсједник владе Томановић отклонио је сваки даљи контакт са Настићем. Ускратио је да му се да и тражена помоћ од 2.000 круна, а тек после дугих молби дато му је 500 круна за покриће путних трошкова и боравка на Цетињу. Све што је тада Настић испричао високим представницима црногорске власти држано је у највећој тајности. Међутим, Настић је поново дошао на Цетиње априла 1908. године и исто поновио. Предсједник суда за суђење у бомбашком процесу, Лабуд Гојнић, задр-

³ Архив Државног музеја у Цетињу, приновљена документа (у даљем навођењу ДМЦ, п. д.). Извјештај отпавника послова Русије на Цетињу — министру иностраних послова — Петроград, 25. V (6. VI) 1908.

жао је сада Настића, у намјери да се њиме користи на једном од сљедећих претреса. Томе се, међутим, оштро успротивио Лазар Томановић, упорно заступајући гледиште да је немогуће допустити свједочење Настића због разумљивих спољнополитичких обзира, а нарочито потребе да се не заоштравају односи са српском владом. Једном је чак, излаже се у овом извјештају, дошло до бурне сцене између Гојнића и Томановића, да је овај запријетио оставком на положај ако се дозволи иступање Настића на суду.

Међутим, у ово вријеме у великом дијелу српске штампе, а под њеним утицајем и југословенске у Аустро-Угарској, све чешће излазе чланци са тврдњама да је процес инспирисао сами краљ Никола и монтирала га црногорска влада. Књаз је на тај начин хтио, тумачило се тамо, да оправда своје недемократско поступање према Народној скупштини и добије изговор за даље гоњење опозиције у земљи. Подметало се, наиме, да су бомбе послате из Цетиња у Београд и отуда се овамо вратиле да испуне мрачни план књаза Николе. Такве вијести продирале су и међу црногорско становништво и производиле мучан утисак и забуну.⁴ Цетињски званични орган у почетку мирније реагује. Објављује се да ће расправа почети 12 (25) маја 1908. године и наглашава да ће бити јавна. „... Ми се надамо да ће на јавну расправу доћи сви они којима је на срцу спознање истине по овој ствари, а особито би нам мило било да на расправу дођу представници баш оних листова који су ову аферу као удешену свијету износили.“⁵

Напоредо са таквим писањем поменути штампе, у цетињском затвору откривена је тајна преписка затвореника, путем које су се они договарали да на даљим претресима даду такве исказе како би се у очима публике створио утисак да је читаву завјеру инспирисао књаз Никола ради поменутих политичких циљева. Те цедуљице читане су и у вези са њима расправљао је суд.⁶ И ово само могло се инкриминисати као инсценирано. Углед врховне власти у Црној Гори, а посебно династије, био је доведен у тешко искушење. Мучној психичкој ситуацији у земљи требало је брзо учинити крај. Онда је и Томановић, свакако по претходном захтјеву или сагласности књаза Николе, одобрио

⁴ ДМЦ, п. д. Штајн — Извољском, 23. VI (6. VII).

⁵ „Глас Црногорца“ 22. III (4. IV), 13. Сљедећег пута (бр. 27, 31. V) 12. VI и. г.) овај лист категорички одбија писање београдске „Самоуправе“ да су наводно Стеван Рајковић и Ђорђе Настић имали улогу шпијуна црногорске владе.

⁶ Види „Глас Црногорца“, 4 (17. VI), 19.

да се Настић као свједок приведе суду.⁷ Као у овом документу, сасвим слично објашњење дала је и црногорска влада за јавност.⁸

Ако суд до сада ни на који начин није показивао природну жељу да се удуби у даље поријекло бомби и завјере, него је сваки покушај окривљених и свједока да у том смислу нешто кажу при првој ријечи пресијецао, то је сада Настић по вољи могао да говори пуна три сата а да га нико не прекине.

Књаз Никола послѣје тога догађаја „поновио“ је руском отпавнику послова да је његова лична жеља била да се на процесу избјегне све што би могло погоршати ионако слабе односе са српском владом. Али на томе се није могло остати, због систематског извртања факата са друге стране. Међутим, за уздржљивост да се Настић одмах не изведе на суд, свакако је важнији разлог било то што је књаз веома респектовао како ће реаговати Русија. Управо тога прољећа 1908. године књаз је био у званичној посјети Русији. Прије тога, неколико година односи између Црне Горе и Русије били су прилично уздрмани. У томе што је црногорска влада давала привредне концесије Италијанима Руси нијесу видјели економску нужду, већ само реалну опасност за њихов неподјелиљени политички и војни утицај у Црној Гори. Те концесије, међутим, нијесу имале велики економски а још мањи политички ефекат. Зато је књаз Никола могао поново да учврсти односе са Русијом и тако ојача свој положај уопште.⁹ Али и Србија се, нарочито од 1903. године, у спољној политици потпуно оријентисала на Русију. То је било логично у смртној пријетњи аустро-германског империјализма Србији, који већ остварује своје економско продирање на Исток. Књаз је јасно увиђао колико Русија држи до Србије. У Петрограду се пак увјерио колико цар лично полаже у искрене, братске и пријатељске односе између Србије и Црне Горе. Разумије се, књаз је био животно заинтересован за добре односе са Русијом. Стога он одмах по повратку отуда, априла 1908. године, одушевљен пријемом и ус-

⁷ ДМЦ п. д. нав. извјештај од 23. VI (6. VII).

⁸ „Глас Црногорца“ 3 (16) VI, 28. Заједно са тим објашњењем лист се осврће и на писање београдске „Српске заставе“. Ту су се обје владе подједнако окривљавале што је дошло до таквих односа између њих, што се бар нијесу ојетиле српског народа „који живи у туђини и очи су му упрте у двије српске државе“. „Глас Црногорца“ одбија сваку кривицу и одговорност црногорске владе.

Сљедећег пута лист 11 (24. VI 28) реагује на писање мостарског „Народа“. Тамо су као документи навођена нека писма и депеше, којима се имало доказати да је процес на Цетињу био намјештен. Затим је то каже се, пренио загревачки „Србобран“. А када се исто пјавило на ступцима „Политике“ и „Самоуправе“ у Београду, „Глас Црногорца“ (21. VI/4. VII, 36) још жучније реагује. Иначе, овдје се улази у анализу тамошњих навода, налазе логичке и хронолошке противрјечности. Такође се шире интерпретира писање сплитског „Нашег јединства“ који оштро напада мостарски „Народ“ због монструозног фалсификата.

⁹ Види: Радоман Јовановић: Један инострани отпор продирању италијанског капитала у Црну Гору, Историјски записи 1961, 3, стр. 417—442.

пјехом посјете, изјављује руском отправнику послова да жели у свему да угодни Русији и слиједи њеној политици. Послије тога је рекао како намјерава да краљу Петру упуту својеручно писмо и укаже му на неопходност да једном засвагда учине крај узајамном неповјерењу и неразумијевању; позваће свога зета на искрену измјену мишљења како би успоставили братске и пријатељске односе. Али, послије неколико дана књаз је изјавио да је одустао од ове намјере, због противцрногорског увредљивог писања српске штампе. Ово иначе спада у не тако ријетке књажеве емотивне изливе, али то једнако говори о његовом увиђању да благонаклоност Русије према Црној Гори сада прилично зависи од односа ове са Србијом.¹⁰ Према свему, књаз је као сигурно предвиђао да ће се Руси на њега љутити што је преливена чаша у свађи са српским двором и владом. У свјетлу овога још је јасније колико су унутрашњи разлози снажно дјеловали да се Настић пусти да говори.

Русија је реаговала како се очекивало. Поводом разлога што је српски представник напустио Цетиње руски министар иностраних послова Извољски обратио се телеграмом 1. (13) јуна 1908. лично књазу Николи. Тај телеграм, међутим, овдје нијесмо нашли, али се Штајн касније дотиче тога, па каже да је књаз био примјетно погођен због непријатног утиска што га је у Петрограду изазвало свједочење Настића.¹¹ Стога је књаз по завршетку процеса изјавио руском представнику да у образложењу пресуде неће бити ни најмањег циљања на Србију, иако је утврђено да су бомбе израђене у Крагујевцу и дотурене овамо преко Београда. Књаз даље изражава наду да Русија неће пропустити да посредује у циљу успостављања добрих односа између Србије и Црне Горе.¹² Ово увјеравање руска влада прима са задовољством и готова је вјеровати у искреност књажеве намјере да без одлагања ступи на пут помирења са Србијом.¹³

У писму своје посланику у Београду Сергејеву Извољски такође изражава оштре замјерке књазу Николи и црногорској влади због некоректности испољених на цетињском процесу према српском краљевском дому и влади. Затим поручује да се код српске владе нарочита пажња обрати на књажево обећање да у образложењу пресуде више неће бити тангирана Србија, као и на његову спремност на помирење. Најзад, да се истакне српској влади како руска влада књажево увјеравање оцјењује као искрено, па се у Петрограду надају да ће тако бити оцјењено и у Београду.¹⁴ Руска влада била је јако заинтересована да Црна Гора и Србија што прије регулишу своје међусобице, како би биле

¹⁰ ДМЦ п. д. извјештај 23 VI (6. VII).

¹¹ Иб.

¹² Иб. извјештај Извољском, 1 (13) VI.

¹³ Иб. Извољски-Штајну 5 (18) VI.

¹⁴ Иб. Извољски — Сергејеву, 3 (15) VI.

спремне да јединствено иступе у наступајућим кризама на Балкану, посебно у вези са политиком и намјерама Аустро-Угарске.

Пресуда окривљених у завјери са бомбама најприје је објављена кратко, без образложења. Од шесторице осуђених на смрт двојица су се налазили у цетињском затвору, остали у одсуству. Сви остали присутни суђењу осуђени су на дуже или краће временске казне робијом.¹⁵ Поводом овога Штајн је наводио књаза да се изговори о коначности пресуде осуђенима на смрт. Књаз је примијетио да је пресуда несумњиво строга, али праведна, и да он не намјерава у њој ништа да мијења. Ипак се мислило да то што књаз отеже да потврди пресуду двојници осуђених на смрт, говори о његовој потпуној неодлучности у томе смислу. Штајн иначе сматра да с обзиром на околности дјела како су на процесу разјашњене, пресуда није изванредно строга. А имајући у виду како српска штампа, а за њом и добар дио хрватских, босанских и далматинских новина, и даље пишу да је процес монтиран, блага пресуда би се протумачила као признање тачности тих подметања, што и овако причињава књазу и његовој влади прилично непријатности.¹⁶

Поново разговарајући са руским заступником књаз је истакао да је потпуно свјестан незгоде садашњих стања односа између Црне Горе и Србије. Поновио је да ће се у образложењу пресуде избјећи све што би могло изазвати Србију, али уједно књаз позива руску владу на непристрасност, упозоравајући је да се хајка штампе против Црне Горе једнако наставља и да то мора бити познато Петрограду. И црногорска и српска влада осјећају се тешко погођене. Црногорску владу пак веома је тешко склонити да прва пружи руку Србији. Књаз Никола би са задовољством прихватио форму (не налази се какву) која би, водећи строго рачуна о његову достојанству, довела до нормализовања односа са Србијом.¹⁷

На другој страни, српска влада такође начелно изражава сагласност о неопходности помирења и благонаклоно прима руско посредовање. Али она истовремено покреће један конкретан услов: препрека је у личности Лазара Томановића као предсједника црногорске владе, чијом дјелатношћу је српско краљевство дубоко увријеђено.¹⁸ Српска јавност је огорчена због свједочења

¹⁵ Види „Глас Црногорца“ 14 (27) VI.

¹⁶ ДМЦ, л. д. Изв. 19. VI (4. VII). У вези са могућношћу да се смртне пресуде изврше Штајн још примјећује како у овој микроскопској земљи неорећа која задеси једнога силно се одражава на велики број ородника, браљственика, племеника. Одјек је особито велик када се ствар тиче утицајних људи, као на примјер што су бивши предсједник владе Андрија Радовић, или бивши народни посланик Марушић, осуђени на дуже временске казне. Влада и те како води рачуна о утиску и реаговању на пресуду у народу. А пошто ће се временске казне касније свакако смањивати, тим је још теже одлучити се на непоправљиву смртну казну. Иб.

¹⁷ Иб. извјештај 17 (30) VI.

¹⁸ Иб. изв. Сергијева — Извољском, 19. VI (2. VII).

Насића. У осуди рада црногорске владе нашле су се заједно готово све политичке партије у Србији. Чланак који се тих дана појавио у београдској радикалској „Самоуправи“ вјерно одражава, како се овдје каже, расположење тамошњег јавног мњења према ономе што се догодило на Цетињу. Сва одговорност баца се на Томановића. Књаз Никола уопште се не помиње. И сам Пашић, саглашавајући се да је неопходно успоставити пријатељске односе са Црном Гором, каже да је томе велика препрека Лазар Томановић. Предсједник српске владе зато сматра да би било корисно када би Томановић најприје дао неку извињавајућу изјаву, макар у блажој форми, како би се колико-толико побољшала атмосфера за измјену мишљења и омогућило да се посланик Јовановић убрзо врати на Цетиње.¹⁹ Пашић је изложио и став краља Петра у овом питању. И краљ у потпуности увиђа неопходност да се испуни руска жеља, али исто тако он је дубоко увријеђен одређеним исказима које је допустио суд на Цетињу. Ступање у преговоре са владом којој је на челу Лазар Томановић краљ сматра неспојивим са његовим достојанством. То би могло бити само са његовим насљедником.²⁰ Према томе, тражи се оставка Томановића као услов за ступање у преговоре.

Међутим, већ и „Глас Црногорца“, у два маха се осврћући на поменуто писање „Самоуправе“, између осталог каже: „Томановић пак крив је мање него ико жалосним односима српско-црногорским“. Осим тога, категорички се одбија да је са стране црногорске владе бачена клевета на српски двор и владу, већ је само утврђена материјална истина како су завјереници набавили бомбе.²¹

Министар Извољски ускоро скреће пажњу српској влади због њених превеликих захтјева. „... Не можемо а да се не сагласимо са мишљењем књаза, да такав начин рада од стране Србије може само да отежа помирење. Ако ово краљевска влада искрено жели, она мора, како се оканити напада (путем штампе) на кнажевство, тако и не тражити неприхватљиво, тим прије што се Томановић лично тешко може сматрати одговорним за рад суда“ — нагласио је руски министар. С обзиром на садашњи међународни положај на Балкану (младотурска револуција и подмукло припремање кризе на Истоку у вези са намјерама Аустро-Угарске према Босни и Херцеговини, српска влада треба да буде дубље прожета вишим интересима обје саплеменичке земље и брзо пружи руку Црној Гори, предајући минуло заборавау.²²

Док су у Београду условљавали оставком Томановића, на Цетињу су се званични кругови раздраживали због писања српске штампе. Руски отправник послова утицао је на књаза да се

¹⁹ Иб. изв. 24. VI (7. VII).

²⁰ Иб. телеграм 26. VI (9. VII).

²¹ „Глас Црногорца“ 21. VI (4. VII), 36. и 26. VI (9. VII), 38.

²² ДМЦ п. д. телеграм, 25. VI (8. VII).

не пода осјећањима и наглим корацима не отежа њихово посредовање. А књаз је, поред осталог, молио Штајна да укаже Извољском да српска влада има све законске основе да спријечи вријеђање и клеветање владара Црне Горе, што се појављује на ступицима тамошње штампе. То се не једном десило када је била нападнута Аустро-Угарска, Турска и чак Бугарска. Господар се нада да ће се руска влада исто тако непристрасно односити и према Србији, чија влада, по њему, као намјерно отежава сваку могућност да среди своје односе са Црном Гором.²³

Као што се види, руско посредовање ишло је тешко, ствари су се чак погоршавале. Поводом захтјева за оставком Томановића, са Цетиња се у нашим документима први пут говори 4. (17) јула ове године. У том извјештају Штајн најприје рекапитулира чињенице у вези са напријед наведеним противљењем Томановића да се Настић изведе пред суд. Тамо се већ показало да је Томановић у тој ствари био понајмање крив. Овдје се затим констатује да се у српским листовима који нападају цетињску владу и двор брижљиво изјегавала да се даде имало мјеста најкатегоричкијим и документованим оповргавањима са црногорске стране. Ни српска влада не може се похвалити нарочитом коректношћу према Црној Гори. Што се тиче Лазара Томановића, њему српска влада неоправдано додјељује част злог духа српског јединства. Наш извјештач каже да скромније, безбојније и „ако се тако може рећи безличније личности“ од Лазара Томановића мало је када срео. Његова урођена мирољубивост и спокојство духа управо су више пута допринијели умиривања овдашњих политичких страсти. Тим начином Томановић је већ, не једном, дјеловао и на књаза Николу. И заиста, колико иначе знамо, књаз у овим временима није могао да нађе погодније личности за предсједника Министарства. Томановић се трудио да у сваком питању има своје мишљење и став, то би изложио отворено, објашњавао и бранио докле се могло. Поданички одан, чиновнички ревностан, доброћудан и приљежан, он би, без обзира на то како мисли, књажеву посљедњу одлуку смјерно прихватио и стриктно и савјесно спровео као своју. У свима познатој покорности Томановића према књазу јасно се открива смисао поменутог захтјева српске владе. Немајући могућности да тражи оставку самога књаза, српска влада у ствари захтијева највише извињење путем оставке онога који је у крајњој линији само слијепо оруђе у књажевим рукама. То би значило, и било схваћено, као признање кривице и самоосуда књаза не само за бомбашку аферу него и за читаву своју политику. Разумије се, то је за књаза Николу било апсолутно неприхватљиво. Стога руски отправник полова није хтио ни да покуша да склони књаза да прими тај захтјев српске владе.²⁴

²³ Иб. тел. 23. VI (6. VII).

²⁴ Иб. изв. Извољском, датум назначен.

Средином јула из Петрограда се поново паралелно ургира на Цетињу и у Београду. Руска влада изражава велику забринутост за могућност довођења црногорске владе у јасно сазнање да је неопходно да што прије учини крај свађи са српском владом, која пријети да се отегне и ништа добро не обећава Црној Гори.²⁵ На другој страни оштро се осуђује непомирљиви тон и став српске владе. Саглашавајући се са погледом краља Петра и његове владе на увредљиви карактер исказа допуштених на цетињском процесу, Извољски исто тако наглашава да је његова интервенција на Цетињу произвела врло јак утисак, што се показало у готовости књаза Николе да са своје стране све што може допринесе у циљу помирења са Србијом. Тим моментом треба се хитно користити и не отежавати ствар постављањем књазу немогућих захтјева. Најзад се српској влади препоручује рад у строго помирљивом духу и да се што прије пређе на практичан терен остварења заједничких жеља.²⁶ Извољски нешто касније поново упозорава српску владу на крајњу пожељност успостављања нормалних односа са црногорском владом.²⁷

Пресуда са образложењем о бомбашком процесу објављена је у „Гласу Црногорца“ од 7. (20) јула 1908. године. Овдје се додуше разабира да је завјера потекла са српског терена, али се ништа не помиње нити алудира на српски двор, владу или њима каква блиска лица. У сљедећем броју овог листа од 12 (25) истог, објављује се да је књаз двојицу осуђених на смрт, Васа Ђулафића и Ђура Војводића, помиловао 10 (23) истог, и казну им замијенио вјечитом робијом. Уједно се напомиње да им је смртна казна била саопштена претходног дана. Додуше, као што смо напријед видјели, саме казне су објављене три седмице прије образложене пресуде. Ово напомињемо стога што се „Глас Црногорца“ нешто касније упушта у полемику са београдском „Самоуправом“, која је црногорску власт оптуживала што је два осуђеника држала у предсмртним мукама пун мјесец дана.²⁸ По руском извјештају са Цетиња, помиловање двојице произвело је најпријатнији утисак у Црној Гори.

Долазак Миловановића на чело владе у Србији умјесто Пашчића, књаз Никола је оцијенио да ће повољно утицати у правцу помирења двију влада. Из разговора поводом тога „... ја сам стекао утисак“ да ако би српска влада могла да нареди посланику Јовановићу да се врати на Цетиње, таква форма разрјешења

²⁵ Иб. Извољски — Штајну, 3. (16) VII.

²⁶ Иб. Извољски — Сергејеву, 3 (16) VII.

²⁷ Иб. тел. 26. VII (8. VIII).

²⁸ „Глас Црногорца“, наведени бројеви, и од 26. VII (8. VIII), 44. У овом посљедњем интерпретира се оштра критика београдске „Правде“ на поменуто писање „Самоуправе“. Осим тога, под насловом „Карактеристично“ реагује се на неке сензационалне вијести о приликама у Црној Гори које су биле објављене у тамошњој „Политици“. „Дневном листу“ и „Одјеку“.

питања сматрала би се овдје задовољавајућом, и све неразумијевање могло би да буде предано забору. Истовремено књаз је рекао да је послао краљу Петру телеграм за имендан, састављен у најсрдачнијим изразима; књаз би овим поводом хтио да да доказа о свом искреном помирљивом расположењу, без обзира на то што краљ није нашао за потребно да поздрави претолонаследника Данила поводом његова рођендана.²⁹ Међутим, из тумачења овога геста на другој страни видимо да је та депеша стигла умјесто 29. јуна (12. јула) увече, сјутрадан изјутра, што је у Београду схваћено као да је хотимично учињено, Осим тога, садржај телеграма није у Београду произвео утисак особите срдачности, нарочито с обзиром на то што су двије династије у блиском сродству.³⁰

Чињеницу што се у образложењу пресуде није помињала српска влада и двор, књаз Никола је хтио да представи као значајан корак са своје стране. Стога, сматрао је он, српска влада ће дати правог доказа своје жеље да њени односи са Црном Гором постану стварно пријатељски ако са своје територије одмах протјера оне Црногорце који су били умијешани у аферу са бомбама. Потом би српска влада по својој иницијативи требало да отпусти из службе чланове клуба „Словенски југ“ и чиновнике крагујевачке фабрике који су свјесно судјеловали у припремању завјере и дотуру бомби. Прву мјеру књаз је препоручивао као услов а другу као знак добре воље.³¹

У Србији су, међутим, другачије мислили. Предсједник владе Миловановић рекао је руском отправнику послова Јеврејину да је Србија готова успоставити нормалне односе са Црном Гором под условом да прво књаз Никола неким опипљивим фактом заглади инцидент којим је нанијета увреда Србији и њеном краљу. Прећуткивање о српској влади и двору у образложењу пресуде не може се сматрати таквим фактом, јер би се иначе

²⁹ ДМЦ п. д. изв. 10 (23) VII.

³⁰ Иб. Руски посланик у Београду — Министарству иностраних дјела — Петроград, 22. VII (4. VIII). Посредовање за овај гест учињен је преко италијанског посланика у Београду маркиза Гвичиолија. Најприје се овај обратио својој влади ради утицања на књазу Никола да би побољшао односе са Србијом. Из Рима му је одговорено да ће се књаз користити именданом краља Петра и поздравити га у најсрдачнијој форми. Онда је Гвичиоли савјетовао Пашићу да се одговори са исто тако срдачним изразима. Међутим, односне вечери на балу у Официрском дому у Београду у краљеву част телеграма није било. Краљ Петар се онда интимно обратио Гвичиолију: „Дакле, од мога доброга тате још ништа!“ Када је сјутрадан телеграм добијен, констатовано је да је састављен у тако сувим изразима као да га је писао ма који други шеф државе, а не таст зету. У овом епизодном контакту очигледно да је судјеловао и Београд колико и Цетиње. Иначе, ово је једна мала илустрација да у ово вријеме Италији било у интересу зближења Србије и Црне Горе, јер су ове биле противтежа аустроугарској експанзији на Балкану. „Глас Црногорца“ није објавио тај телеграм.

³¹ Иб. изв. 10. (23) VII.

само поновила увреда. Миловановић је подвукао да су пријатељски односи и сложни рад Србије и Црне Горе данас толико важни, али је то тешко постићи док се на челу црногорске владе налази Лазар Томановић. Јер он је, каже се, не само непријатељски расположен према српској влади него је и у сумњивим везама са непријатељем Српства. Ова отворена алузија, при свему познатом о стварној улози Лазара Томановића на Цетињу, у ствари је сумњичење и незадовољство српске владе због спољне политике књаза Николе према Аустро-Угарској. Србија је у ово доба заиста опасно била угрожавана од Аустро-Угарске. Црна Гора није била у положају да се тако носи са моћним сусједом, и морала је са њим да одржава нормалне односе. А то је у Србији схваћено као лабављење патриотизма и осјећања за опште-српске интересе код црногорских владајућих кругова. Миловановић је још примијетио да не вјерује сасвим у искреност књаза Николе.³²

У даљем развоју Миловановић хоће да покаже више помиљивости према Црној Гори него што је то било за вријеме Пашића. Сада, пак, напушта се захтјев да Томановић одступи, мада се и даље остаје на становишту да прави пријатељски односи међу дјвјема владама не могу бити успостављени док се на челу црногорске владе налази он, који „уопште нема популарности међу Србима“ и у проблематичним је везама (?) са неким непријатељима Српства у Босни и Херцеговини. Али, боље је постићи и мали резултат него никакав. Нови предлог јесте: да књаз изјави неодобравање председнику суда на бомбашком процесу Лабуду Гојнићу што је дозволио исказе Настића, који су проузроковали тако лоше односе између Србије и Црне Горе. Дакле, тражи се само погодна форма, а са формалног гледишта крив је Гојнић. То би „могло“ да послужи за успостављање нормалних односа између дјвије владе. У закључку Миловановић изјављује да је Србија спремна да слиједи савјетима Русије и унапријед се саглашава са таквим кораком књаза Николе који ће по оцјени руске владе бити довољан као извињење српској краљевској кући и влади за нанијету им увреду. Вјероватно је само формално што министар председник додаје да ће се потрудити да за тај став приволи и краља Петра.³³ Ипак, на сваки начин, тражи се да први корак учини књаз Никола.

Министар Извољски, спроводећи горње, сматра предлог српске владе у вези са Гојнићем умјереним, и да не садржи ништа што би повриједило самољубље књаза. Такође се износи гледиште да се садашња српска влада не може окривљавати за нападе београдске штампе за вријеме претходне владе на Црну Гору, у чему је црногорска влада, иначе једва основано, гледала

³² Иб. изв. руског посланика у Београду — Мин. ин. дјела у Петрограду 16. (29) VII.

³³ Иб. изв. из Београда 22. VII (4. VIII).

непријатељско држање српских владајућих кругова према Цетињу. Пошто у ово вријеме, закључује се, политичка ситуација на Балкану мање него икада извињава одуговлачење неспоразума између двије братске земље, то би министар хтио да вјерује да ће књаз изићи у сусрет српском предлогу, који је у суштини формалног карактера, и тако дати неопходно задовољење српском краљевству.³⁴

Одговарајући Извољском Штајн истиче да у Београду нијесу ништа учинили како би пресјекли „револуционарну“ агитацију црногорских студената и других емиграната у Београду против своје домовине. Ни садашња влада не сматра нужним да их уклони из Србије. При свему томе и посљедња Настићева брошура — „Финале“ — још више је, каже се, оvdје учврстила убијеђење о учешћу организације „Словенски југ“, чиновника крагујевачког завода и уопште важних званичних кругова у Србији у завјери против књажевског дома. „Зато придходно објашњењу са књазом у смислу датих ми инструкција сматрам дугом да изразим мишљење, да једнострану покушај да се побуди књаз Никола да да речено задовољење биће несумњиво осуђен на неуспјех, ако Србија, на чијој територији се припремала завјера против братске земље, не да прва одговарајуће задовољење.³⁵ Карактеристично је уосталом што се „Финале“ појављује баш у вријеме помирљивих настојања између наше двије самосталне државе. Свакако да се Аустро-Угарска бринула да подстицањем заваде између Србије и Црне Горе створи што повољнију ситуацију за своју намјеру да убрзо анектира Босну и Херцеговину.

Ствари су се међутим и даље компликовале и придаван им је претјеран значај. Мада се захтјев у погледу Гојнића не напушта, на реду је и нова идеја. Помоћник руског министра спољних послова Чариков подсећа сада Штајна како је књаз Никола у доба своје прољетошње посјете Русији тамо изјавио жељу да пошаље у Београд Лазара Мијушковића, да би се са српском владом објаснио о питањима која се тичу пројектовања жељезничке пруге од Дунава до Јадранског мора. Сада би се ова мисија могла испунити и једновремено искористити прилика да се са обје стране договорно преузму мјере за регулисање постојећег неспоразума. Терен је сондиран преко руског посланства у Београду, па се даје сигурно увјеравање да би слање Мијушковића било у Београду примљено са пуном опремношћу и старањем да се обезбиједи успјех његове мисије. Пошто је сада краљ Петар одсутан, најпогодније би било да Мијушковић дође у Београд средином септембра (по новом).

³⁴ Иб. ово је Извољски додао у пост-скриптому претходног документа, упућеног из Петрограда 31. VII (12. VIII), а примљеног на Цетињу 9. (22) VIII.

³⁵ Иб. изв. 11. (24) VIII.

Као прилог овдје је достављен дио говора министра предсједника Миловановића, тих дана одржаног у српској Народној скупштини, који се тиче односа Србије и Црне Горе (оригинал послат из Београда 5(18) VIII 1908. г.) Министар је, према нашем извору, истакао чињеницу да су Србија и Црна Гора двије државе, али пошто су са истородним становништвом, између њих треба да постоји потпуна сагласност у свим питањима спољне политике, а посебно онима која се тичу читавог српства. Такво гледиште руководило је дјелатност владе Пашића и увијек ће руководити све српске владе. Узрок садашње заоштрености између Србије и Црне Горе, међутим, свима је познат. Можда је томе жалосном стању прилично допринијела околност што су српско јавно мњење и штампа исувише страсно и неуздржано расправљали догађаје у Црној Гори, заборављајући да је ова, иако српска земља, ипак самостална држава, и у заблуди претпостављајући себи као да се све то збива у самој Србији. Захваљујући томе настало је хлађење између штампе српске и црногорске. У сваком случају, ниједна српска влада не може да буде окривљена за неискреност у њеним односима са Црном Гором, или за допуштање недозвољене дјелатности према њој. Остављајући по страни колико је у појединим случајевима са једне или друге стране било могуће предуприједити хлађење односа, Миловановић је закључио да српска влада ради и увијек ће радити на успостављању таквих односа са Црном Гором какви су неопходни, како за интересе сваке од двије државе тако и за читаво Српство. Ову изјаву Миловановића Руси су схватили и у томе смислу је препоручили и упозорили књаза Николау, као први стварни корак владе Србије у правцу помирења са Црном Гором.³⁶ Иначе, као што се већ разумјело, ових дана били су престали сви напади српске штампе упућени Цетињу.

Међутим, као за пакост, баш ових дана Ђорђе Настић се још једном појавио на Цетињу. Његова фамозна брошура „Финале“³⁷ у ово вријеме јако је узбуркала јавно мњење у Србији, Црној Гори и југословенским покрајинама Аустро-Угарске, како у вези са бомбашким процесом на Цетињу тако и велеиздајничким у Загребу, коме је послужила као база оптужбе. Немајући због тога ниједне сигурности за живот, Настић је, по увјерењу Штајна, намјеравао да се склони у Црну Гору. То је, међутим, био рачун без крчмара — црногорске власти су га смјеста протјерале. Овај боравак Настића на Цетињу трајао је мање од једнога дана. За то вријеме он ни са ким од званичних црногорских личности, тврди се овдје, није могао ни да се види. Тим не мање се црногорска влада нашла у веома непријатној нелагодности,

³⁶ Иб. Мин. инд. дјела Штајну 14 (27) VIII.

³⁷ Ђорђе Настић: Финале, Будимпешта, 1908.

предвиђајући да ће то дати обилну храну за низ нових напада познате штампе на Црну Гору.³⁸

Интересантно је пак што се у ово исто вријеме у будимпештанском листу „Pester Loyd“ у броју од 14 (27) VIII, према нашем документу, појавио неки телеграм наводно из Цетиња, гдје се садрже наводни захтјеви црногорске владе да јој српска влада да сатисфакцију за бомбашку завјеру. Званични кругови у Београду били су узнемирени, али су и сумњали у оригиналност тога телеграма. Преносећи то, српска штампа у ствари је само позивала Цетиње да демантује оно шта се тамо наводило.³⁹ Са коментаром је ипак отпочела полузванична „Самоуправа“, означавајући то „диничним нападом“ пуштеним кроз „Pester Loyd“. „Глас Црногорца“ је одговорио да се Црна Гора никада није служила нити служи тим листом, који је уосталом више нагињао Београду него Цетињу баш у питању бомбашког процеса.⁴⁰ Вјероватно је тој вијести на неки начин извор био на Цетињу. Али је очигледно да је информација „Пештанског лојда“ сасвим на линији аустроугарског опробаног подгријавања свађе између влада Србије и Црне Горе.

Док је привремено било престало писање српске штампе о Црној Гори, руски отправник послова у Београду допушта себи мало резоновања у српско-црногорским односима. Историја односа између ове двије земље, или како се наглашава — „боље рећи између њихових влада“ — јесте смјењивање свађа и помирења. „Међутим, свађе између влада ниуколико нијесу квариле односе између становништва Књажевине и Краљевине“. Стога би, каже се овдје, било најкорисније не инсистирати на помирењу путем посредовања и преговора, него оставити ствар току времена, које ће сигурно све довести у ред. За сада се треба ограничити само на нужне практичне мјере и пријатељске савјете.⁴¹ И заиста, живо интересовање Руса да што прије дође до помирења као да је допринијело упорнијој непомирљивости са обе стране и стварном преувеличавању значаја читавог питања. А свима је било јасно да су наше двије државе у свим главним интересима, сем уско династичким, биле трајно упућене једна на другу.

У вези са изјавама Миловановића, и Штајн широко разматра положај односа између Србије и Црне Горе, како их он тада

³⁸ ДМЦ лд. телеграм 18. VIII (1. IX).

³⁹ Иб. отправник послова у Београду — помоћнику Мин. ин. дјела у Петрограду 19. VIII (2. IX).

⁴⁰ „Глас Црногорца“ 6 (19) IX, 50. У вези са овим „Самоуправа“ је полемисала са београдским „Вечерњим новостима“. Овај лист је наводно оптуживао „Самоуправу“ за главног проузроковача садашњих рђавих односа између Србије и Црне Горе. „Самоуправа“ је ту оптужбу оцијенила као напад који је на њу организовало Цетиње. „Глас Црногорца“ поред осталог каже да Цетиње нема никакве агентуре у Београду.

⁴¹ Иб. изв. из Београда, 19. VIII (1. IX).

из Цетињске перспективе види. Најприје се утврђује да ни једна ни друга страна не жели искрено помирење. Тиме се објашњава што се питање до сада није помакло напријед, без обзира на руске напоре и убјеђивања. Краљ Петар и књаз Никола апсолутно се не подносе и међу њима влада неизлечива непомирљивост „... на познатој основи супарништва у смислу вођства у породици српских народности“. Књаз Никола само из обзира према себи и својој династији уздржава се да изазива или подстиче околности које би жомпромитовале српски двор или владу. Али он са радошћу поздравља када се такве околности без његова уплитања створе. „Настић је нитков, али то није морало спријечити да нам он послужи“ — једном је књаз рекао Штајну. У скорашњем разговору књаз је Штајну изнио суштину свога погледа на српско-црногорске односе. Тешкоћа је, по књазу, што Србија и Црна Гора и нијесу у стварним односима, без обзира на то да ли су или нијесу измијењани дипломатски представници. Док траје мир, о томе се тешко може говорити. А када избије рат на Балкану, под притиском догађаја нестаће свих размимотилажења и народ двије земље удружиће се упркос свим препрекама. Србија је сада у слабом стању и неред, а то је због тога што нема личности која би је уздигла и повела ентузијазму. „... Нека дође рат и ја сам тај који ће им улити патриотизам у срце и учинити да као један човјек иду са мојима“. Краљ Петар нема ни талента, ни способности, ни воље. Штавише, он је спутан једном групом људи који су га довели на власт и који чине да се политика води мимо њега. Ни једна влада не може ништа учинити против тих људи. Они ће дјелати толико дуго док живи садашњи краљ и од њих се плаши. Тако је углавном говорио књаз Никола према накнадној забиљешци саговорника. У томе гледишту у ствари се одражавају политички реализам књаз Николе, аверзија према буржоаској парламентарној демократији, његове можда не сасвим напуштене пијемонтске илузије и, у сразмјери са тим илузијама, оно што се иза процјењивања Србије и краља Петра крије — страх од онога што његовој династији у будућности може донијети иначе неминовно уједињење Србије и Црне Горе. То што се у Србији, као што смо и овдје видјели, заборавља да је Црна Гора самостална држава, јасно показује великосрпске тежње. Борба против књажева апсолутизма као да се није могла успјешније водити са других позиција. Заиста, унутрашње демократске снаге у Црној Гори биле су слабе, па су се углавном оријентисале на Србију преко омладине која се тамо школовала. Књаз Никола, пак, неће никад прихватити да за интерес уједињења под српском династијом жртвује своју. Али оно што је тада било актуелно — сложни рад и борба Црне Горе и Србије против заједничког непријатеља, то се са књазом Николом, како ће и развој показати, свакако могло постићи.

У вези са напријед реченим Штајн закључује да је књаз изишао у сусрет посредовању за помирење са Србијом, прије свега због тога што у ово вријеме никако не жели да се замјери Русији. Поводом нових напада српске штампе на Црну Гору даје се за право књазу и његовим сарадницима када кажу да или тамошња влада свјесно допушта хајку новина — у ком случају је са њом опасно имати посла, или је та влада немоћна да заузда новине — и у том случају главни фактор је штампа а не влада. У Цетињу, наравно, сматрају да српска влада тој кампањи може стати на пут. Ако то неће, боље је да на Цетињу и не буде српског представника, јер би се са њим препирали око сваког напада који би против Црне Горе пустила српска штампа. Колико црногорску владу огорчује писање српске штампе види се из тога што је већ било одлучено да се поводом предстојећег порођаја кнегиње Наталије помиљују неки од осуђених на робију у бомбашком процесу, али је непристојно писање неког листа у вези са тим учинило да се од помиловања одустане. Осим тога, овдје се каже да на Цетињу никако не могу довести у склад помирљиве ријечи Миловановића са чињеницом да не само Пашић него ни он није ништа предузео да се из Србије удаље црногорски емигранти који су били умијешани у завјеру са бомбама.

С обзиром на све сматра се немогућним да се књазу Николи предложи да у једноставној форми изјави укор Гојнићу. „Опрезно припремив терен дошао сам међутим до закључка, да би књаз Никола, искључиво да би угодил нама, пристао и на тај уступак, под условом да се из Србије удаље лица умијешана у завјеру“. Но, примјећује се, књаз све више напушта помирљиво настројење. Али и сада постоји нада за помирење, ако српска влада прва покаже добру вољу неким опипљивим актом и ако новинска кампања не учини нешто непоправљиво.

Што се тиче посјете Мијушковића Београду она се иначе не би могла правдати садашњим стањем питања балканске жељезнице, које је на мртвој тачки. А сам Мијушковић је, каже се, у извјесној немилости код књаза од његовог повратка из Русије. У сваком случају књаз Никола неће преузети иницијативу у правцу нормализовања односа са Србијом.

Разматрајући корисност овога посредовања са гледишта интереса Русије, Штајн се пита не би ли напори за нормализовање односа „између двије братске државе било узимати на себе неблагодарни труд грађења куће на пијеску“. Пошто ни на једној страни нема праве искрености, постигло би се само спољашње примирје, највјероватније за кратко вријеме. Као јединствени резултат „... даћемо књазу Николи могућност да нам убудуће указује на тешку жртву коју је примио своме самољубљу као на доказ преданости Русији, покоровању њеним жељама, готовости да јој угоди у свему и сл. А кроз кратко вријеме довољан ће бити и мали новински чланак или какви други ситни повод

да би се поново све срушило, и обје владе, или тачније — двора — да увуку своје државе у распру, која је, као што је познато, између браће кудикамо непомирљивија него међу туђинцима.“

На крају, у пост-скриптуму, Штајн додаје да га је управо посјетио Лазар Томановић. Из разговора са њим понио је утисак да књаз Никола у продужавању боравка „револуционарних“ црногорских емиграната у Београду види могућност да се тамо против њега кује нова завјера, па се налази под стрепњом покушаја.⁴² Могуће је да је ово тактика књаза како би Руси већи притисак вршили на српску владу, а можда и закулисне интриге аустроугарске политике.

У септембру посредовање се наставило уз веће залагање Србије да се пређе на конкретне мјере за окончање неспоразума. Из Петрограда преноси се Цетињу телеграм Миловановића о крајњој пожељности да се у најскорије вријеме спор изглади, пошто су интереси обје братске земље тешко угрожени. Такође се пита у каквом се положају налази ствар са Мијушковићевом посјетом Београду.⁴³

Горња порука свакако није била примљена када књаз Никола поново тражи да српска влада обузда кампању штампе и удаљи из земље Црногорце умијешане у завјеру. Само ако би то задовољење било дато Црној Гори, књаз Никола би желио да се посланик Јовановић врати на своју дужност у Цетиње. Као што смо видјели, једном се овдје држало да би се Јовановић могао вратити без икаквих преговора и услова. Ипак се ствари, упркос компликацијама, некако крећу напријед: уз горње услове књаз се принципијелно сагласио да да задовољење Србији у виду укора председнику суда Гојнићу што је дозволио познате исказе Настића. Пошто се успоставе нормални односи књаз би се надао да ће иницијативом српске владе бити отпуштени из службе важни чланови „Словенског југа“ са Јашом Ненадовићем, који су организовали достављање бомби завјереницима. Настојање да убиједи књаз да се ограничи на горње услове стало је руског посланика, како каже, великог труда.⁴⁴

Међутим, посљедња помирљива порука из Београда у околностима када штампа управо појачава кампању изазвала је супротан ефекат на Цетињу. Књаз је у раздражењу рекао да о Србији више неће ни да чује, јер тамо се и даље указује гостопримство црногорским „револуционарима“ од којих он у свако вријеме може очекивати нови покушај, и томе слично. Пошто се мало умирио, књаз је рекао да је као и раније сагласан да се мири са Србијом, али да ни о каквом његовом кораку не може бити ни ријечи док се не обустави хајка српске штампе, не удаље завјереници из земље и не казни Јаша Ненадовић са дру-

⁴² Иб. Штајн-Чарикову 28. VIII (10 IX).

⁴³ Иб. тел. Чарикова—Штајну 7 (20) IX.

⁴⁴ Иб. тел. Штајна—Чарикову 9 (22) IX.

жином. Када је овом приликом Штајн покушао да се супротстави тим захтјевима, књаз се поново узбудио, удаљио се и тако прекинуо аудијенцију.

На књаза је раздражујуће дјеловало обнављање напада српске штампе на њега и његову владу. Ако је, каже се овдје, та штампа кратко вријеме била заузета другим догађајима (велеиздајнички процес у Загребу, младотурска револуција и др.) и савршено ћутала о Црној Гори, то је сада обилато надокнадила. Према овоме документу, а и иначе је познато, писане су измишљотине о продаји Ловћена Аустро-Угарској, о свеопштем устанку у Црној Гори, о војним бунама, пријетњама становништва да ће ослободити политичке затворенике и томе слично. Као образац те литературе Штајн је приложио примјерак „Словенског југа“ од 6(19) IX 1908. године, у коме су објављена два заиста крајње непристојна стиха на адресу књажеву, као и још неке новине. Црногорски званични орган, међутим, није реаговао на ове испаде.

Истота дана увече књаз је позвао руског отправника послова у вези са неком безначајном ствари. Послије тога упитао га је да ли је послао Петрограду резултате њиховог претходног разговора. Штајн је одговарао да није, пошто никаквих резултата није ни било. Затим је додао „... да ако Ваше Височанство не жели да ме саслуша, бићу принуђен да предам ту изјаву у колико је могуће дословнијем виду. При томе не сумњам да противурјечје између Ваших ранијих обећања да више нећете улазити у ствари српских службених сфера, и садашњих захтјева о кажњавању Јаше Ненадовића и другова, произвешће у Петрограду најнепријатнији утисак.“ Услиједио је тешки двобој ријечима. Резултат је био попуштање књаза. Управо, вратио се књаз на пристанак да укори Гојнића под условом да престану испади српске штампе и уклоне се црногорски политички емигранти из Србије. Приликом праштања књаз је, како се наводи, рекао Штајну: „Ми и Србија говоримо различитим језицима. Ми их молимо: истјерајте из ваше земље оне Црногорце који у садашњем моменту могу да припремају нову завјеру против нас, учините то, и ми Вас увјеравамо исти час поћи на помирење, изјавити незадовољство са предсједником суда и учинити све што треба за помирење. А Ви нам одговарате: не, нека Црна Гора учини први корак, пошаље у Београд помиритељну мисију, а потом, ми ћемо, може бити, и истјерати завјеренике и прекинути новинску хајку.“⁴⁵

Послије овога Чариков је јавио да мишљење књаза сматра прихватљивим као основу за преговоре, које са српском владом треба да води Мијушковић. Српска влада је искрено расположена да изађе у сусрет црногорским захтјевима које ће подније-

⁴⁵ Иб. изв. из Цетиња 11 (24) IX.

ти Мијушковић. У другом телеграму од истог дана упозорава се да догађаји на Балкану изазивају крајњу забринутост српске владе за успостављање пријатељских односа са Црном Гором. Налази се да сада мање него икада стоји да двије једноплемене државе и даље инсистирају на међусобној завади. Миловановић жели да се преко руског посланства на Цетињу достави књазу и црногорској влади о њиховој безусловној жељи да Мијушковић што прије пође у Београд. Имајући у виду готовост Срба да иду на крајње уступке, успјех његове мисије, каже се овдје, може се сматрати загарантованим.⁴⁶

На горње Штајн одговара одмах и каже да не види какве уступке нуди и шта под тим разумије београдска влада. Црногорска влада моли само да се престане са увредљивим чланцима према књазу Николи и Црној Гори и да се из Србије истјерају завјереници. Односно првог у српском уставу стоји: „Новинама се забрањује увреда иностраних владара и њихових породица.“ Испуњење те жеље књаза Николе јесте више обавеза него уступак. Што се тиче другог услова, указује се да је и сама Аустро-Угарска по сопственој иницијативи истјерала из својих граница црногорске завјеренике исте категорије, мада су, додајемо, сви они само њој у ствари били од користи. И ово је такође обавеза српске владе, што савршено не изискује никаквих преговора или специјалних мисија у Београду. У Цетињу, пак, избјегавање Србије да испуни два наведена услова међународне пристojности сматрају као одсуство сваке искренности и као жељу да се тамо и даље изврђу чињенице. У таквим условима евентуално успостављање макар само службених односа тешко да би се могло одржати.⁴⁷ У посебном телеграму од истог дана између осталог се наглашава да је књаз веома непомирљив.⁴⁸

Напокон, попуштање је дошло са стране српске владе. Руској дипломатији се ових дана веома журило, а разлог ће се ниже видјети. Како се јавља из Петрограда, српска влада је испунила књажеве услове за измирење: наредила је штампи да прекине сваки напад на књазу Николу и Црну Гору, а они листови који то себи и даље дозволе биће најстроже гоњени по закону; сви црногорски емигранти који се још налазе у Србији стављени су под најстрожи полицијски надзор, а они који би учинили и најмањи иступ против књазу, његовог дома и владе биће смјеста протјерани из Србије. Даље се обавјештава да Миловановић 3(16) октобра мора кренути у иностранство, али се успостављање нормалних односа између двије државе више апсолутно не може одлагати. Стога српска влада жели, а Петроград се придружује, да Мијушковић што може прије пође за Београд.⁴⁹

⁴⁶ Иб. Чариков—Штајну, два телеграма од 12 (25) IX.

⁴⁷ Иб. у пост-скриптуму извјештаја од 11. (24) IX, са дописаним датумом 13 (26) IX.

⁴⁸ Иб.

⁴⁹ Иб. Чариков—Штајну 19. IX (2. X).

Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске из основа мијења ситуацију у српско-црногорским односима. У телеграму од 22. IX (5.X) Чариков јавља да ће Аустро-Угарска кроз неколико дана прогласити анексију. Корак се оцјењује као једностран и као суштински нарушавање берлинског уговора. Руска влада ће се обратити државама потписницама тога уговора да се без одлагања окупе на међународној конференцији ради његове ревизије у цјелини. Треба да се даду неопходне компензације Русији, Турској и балканским државама.⁵⁰ Иначе, овдје се ништа не помиње у вези са односима између Србије и Црне Горе.

Аустро-Угарска је анексију, разумије се, од раније припремала. У вези с тим руски министар спољних послова Извољски и аустроугарски Ерентал водили су разговоре средином септембра 1908. у Бухлау. Русија се саглашавала са анексијом, под условом да Аустро-Угарска заузме благодан став када Русија предузме кораке да добије слободан пролаз кроз Босфор и Дарданеле за своје ратне бродове. Извољски је свој пристанак још условљавао тиме да се Србији и Црној Гори даду неопходне компензације и поставио питање међународне конференције гдје би се утврдиле све измјене и дала форма ревидираном берлинском уговору. На ова два руска захтјева Аустро-Угарска није дала пристанак „... али нема сумње да је Извољски поставио те захтјеве као предуслове за свој пристанак на анексију“.⁵¹ У самој ствари Аустро-Угарска је могла да изврши анексију, а Руси нијесу имали никаквих стварних гаранција за своју жељу у погледу Босфора и Дарданела, нарочито с обзиром на расположење Енглеске, као ни у погледу компензација балканским државама.

Поводом анексије књаз Никола је издао проглас народу. Патетичним патриотским изразима истиче се како су тешко погођени општесрпски интереси и изражава вјера у боље дане. Конкретни и одлучни захтјев јесте да члан 29. берлинског уговора, којим је Аустро-Угарска значајно ограничавала суверенитет Црне Горе над својом морском обалом, више не важи, него сам од себе отпада. Србија се у овом прогласу не помиње.⁵²

Србија и Црна Гора у току анексионе кризе јединствено ће иступати према Аустро-Угарској. Међутим, у самом почетку књаз Никола се као устеже у иницијативи за помирење. Вјероватно да књаз није био сасвим задовољан половичним испуњењем захтјева у погледу црногорских емиграната. Због тога можда, или поготову што ће догађаји брзо превазићи овај спор, ни предсједник црногорске Народне скупштине Гојнић неће бити дезавуисан у својству предсједника суда у бомбашком процесу. Отуда је Чариков могао да јави Цетињу да пошто се књаз усте-

⁵⁰ Иб. Чариков—Штајну, датум назначен.

⁵¹ Хисторија дипломатије II, Матица хрватска, Загреб 1951, 170—171.

⁵² „Глас Црногорца“ 24. IX (7. X), 53.

же да пошаље Мијушковића у Београд, а садашњи моменат апсолутно намеће да се пређе преко сваког неспоразума, то је српска краљевска влада ријешила да пошаље на Цетиње свога тамошњег посланика Јовановића. Њему је повјерено да обнови пријатељске односе са Црном Гором. Двије владе имале су сада да се споразумију о општим начелима на којима се имају оснивати солидарна и јединствена иступања у предстојећим догађајима. Миловановић преко Чарикова препоручује још жељу Србије да са Црном Гором иде руку под руку у одбрани општесрпских интереса. Са руске стране изражава се вјера да ће књаз правилно оцијенити значај корака Србије и са њом сложено радити, не губећи из вида да слједовање савјетима Русије јесте залогом за обебјеђење интереса обје српске државе.⁵³

Штајн је одмах обавијестио своје министарство да ће српски посланик на Цетињу бити срдечно примљен, а становништво му приредити манифестације. Истовремено се јавља да су се на дан објаве анексије (8. X по новом) на Цетињу десиле бурне антиаустријске демонстрације. У Бару маса је продрла у просторије аустријског конзулата, али вијести о насиљима која су тада почињена веома су преувеличане. Сљедећег дана никаквих демонстрација није било, и има се пуно основа сматрати да ред неће бити нарушен.⁵⁴ Јовановић се јавио на дужност на Цетињу 1/13 октобра 1908. Становништво му је приредило срдачне овације. Књаз је објавио у Народној скупштини да још никада није било таквог јединства између Србије и Црне Горе као сада. Сам Јовановић, међутим, повјерљиво је саопштио Штајну да он још није видио праве искрености са стране црногорске владе. Послије доласка Јовановића, из Цетиња је 3(16) октобра у званичну посјету Београду отпутовао бригадир сердар Јанко Вукотић. У Београду се имао ускладити заједнички правац дјejства у наступајућим догађајима.⁵⁵

Лазар Мијушковић, међутим, послат је у Петроград, да тамо заступа црногорске интересе у вези са могућношћу ревизије берлинског уговора. Будући да се Јанко Вукотић иначе јако ангажовао у давању тона и правца бомбашком процесу, то је у

⁵³ ДМЦ л. д. телеграми Чарикова—Штајну од 25 и 27. IX (8. и 10. X).

⁵⁴ Иб. телеграм од 28. IX (11. X).

„Глас Црногорца“ јавља ових дана о протестним митинзима у разним мјестима Црне Горе против Аустро-Угарске. Књаз Никола упућује становништво да се клони од наглих корака и не узрујава „... На поздрав манифестаната Њ. Кр. В. Господар благоизволио је милостиво захвалити и нагласити братску слогу између Црне Горе и Србије. Клицању „живио Господар“ и „живјела Србија“ није било краја“ бр. 55, 1. (13) X.

⁵⁵ ДМЦ лд. телеграм руског посланика на Цетињу Максимова-Мин. ин. дјела — Петроград.

О одушевљеном дочеку Јанка Вукотића у Београду опширне вијести доноси „Глас Црногорца“. Затим изјаву жаљења аустроугарског посланика барона Куна због неприлика које су њихове власти причиниле Вукотићу на његовом путу за Београд, бр. 57 и 58 од 11. и 17 (24. и 30) X.

овој прилици његов пут у Београд узгредно могао да значи и као напомена да црногорска унутрашња политика и даље остаје неприкосновено иста.

Послије свега, а у вези са оваквим потпуно логичким и природним преокретом у српско-црногорским односима, народне скупштине Србије и Црне Горе измијењале су срдачне поздравне телграме. Оба поздрава испуњена су наглашавањем узајамних националних циљева и тежњи. У одговору са црногорске стране између осталог се увјерава: „... да ће Црна Гора све своје силе принијети на жртвеник народног уједињења јер то захтијевају исти српски интереси и њена државна част.“⁵⁶

Мисија Јанка Вукотића у потпуности је успјела. Руски посланик у Београду може већ 12. (25) октобра да извјести своју владу о споразуму. Најприје је лако утврђена истовјетност у оцјени ситуације као и потпуна сагласност о потреби пуног јединства у заштити заједничких националних интереса обје државе. Тајни члан споразума између српских представника и Јанка Вукотића према овоме извору гласи: „Обје братске државе начелно су једнодушно ријешене да заштите своја права и своје интересе, ако се за то покаже потреба и оружјем, што имају оцијенити и утврдити надлежне владе Србије и Црне Горе. У случају наступања такве неопходности све што буде нужно за заједничка војна дјејства има да буде утврђено посебним споразумом.“⁵⁷ Дакле, требало је свега неколико дана да Србија и Црна Гора сједине гледишта, ускладе држање у наступајућем развоју и обезбиједи јединствени рад у случају оружаног конфликта. Ово најбоље показује да ништа стварно и од суштинске вриједности, осим свађе династија, није раздвајало Србију и Црну Гору.

Новак Ражнатовић

ЦРНОГОРСКА ВОЗНА ПОШТА

Послије завршених ослободилачких ратова са Турском 1876—1878. г., убрзано се радило на обнови земље, развоју саобраћаја и грађењу путева. Године 1895. Управа пошта Црне Горе увела је, по споразуму са аустријском Управом пошта, превоз поште колима на правцу Цетиње—Котор и обратно. У ту сврху Управа је установила „Возну пошту“, као посебну установу са сједиштем на Цетињу, ради организовања превоза поште и путника колима.¹⁾

⁵⁶ „Глас Црногорца“, 1 (13) X 1908, 55.

⁵⁷ ДМЦ, л. д. Сергејев — Мин. ин. дјела, датум назначен.

¹⁾ Државни архив на Цетињу (ДА), Министарство унутрашњих дјела (МУД), Поштанско-телеграфско одјељење (Пто), 1900, бр. 4665.